

4. c. ENKIDU MÍTOSZA

(Az erkölcs felszámolása)

Mekkora, mekkora, mekkora öröm volt, sosem felejttem: Arkhimédész, Newton vagy talán Kolumbusz ujjonghatott úgy a szívében! Csak a tények hű felismerése, a kétségbevonhatatlan örök igazság feltárulása, úgy van, csak a valódi felfedezések kelhetnek olyan határtalan s ráadásul makulátlan örömet! Mint amikor én felfedeztem kamaszkoromban, hogy erkölcs pedig nincs. Nincs, sohasem volt, sohasem lesz, kár is beszélni róla.

Meghalt az Isten, tehát meghalt az erkölcs; visszamenőleg is érvényét veszttette; nincsen, mert nincs, aki megparancsolja.

Az erkölcsnek a természetben semmi sem felel meg, gyökerei nem a valódi világba, hanem valahová máshová (sokak szerint a metafizikába) nyúlnak. Mindenki, aki az évszázadok során azon igyekezett, hogy az erkölcsi törvényt természeti tényekből vezesse le, vagyis hogy tudományos etikát hozzon létre, lehetetlenre vállalkozott. Az erkölcsöt tudományosan nem lehet levezetni, egyszerűen hiányoznak az objektív alapjai. Úgy is mondhatnám: nem immanens a világban, hanem kívülről került bele: mihelyt nem hiszünk többé egy mindenható lényben (Istenben, világszellemben), aki szuverén törvénykezéssel az emberre rákényszerítse, máris talaját veszti. Így gondoltam akkor.

Mi tehát az erkölcs? Friss és alig megemésztett Nietzsche-élményem birtokában habozás nélkül meg tudtam adni a választ. Az bizony a gyengék fegyvere az erősek ellen, a tömegé a kiválók önérvényesítő becsvágya ellen (hogy azt leszerelje és kordában tartsa), szóval a tömegember önvédelmi stratégiája, amely annál károsabb, mert kikapcsolja az emberfaj természetes kiválasztódását, s így biológiai tökéletesedését is akadályozza.

Vagy éppen fordítva? Az erősek stratégiája a gyengébbek el-

len? Ezzel (az erkölccsel) tartanak féken a hatalomra jutott kiválók a hatalmuk ellen lázadó tömegeket? Eszköznek használnák, manipulatív szerepe volna? Mert hiszen a „kiválók”, akik a társadalmi erkölcsöt kezdettől fogva alakították s úgyszólván intézményesítették, nagyon ritkán tartották magukra nézve is kötelezőnek; mindig csak mások (a tömegember) magatartását kívánták szabályozni vele.

Akár így, akár úgy, az erkölcsöt sokáig önkényes találmánynak véltem-tartottam, manipulatív erőnek, a hatalmi harcban fegyvernek, amelyet mindenki a maga érdeke szerint használ, mégpedig olyan módon, hogy becsempészi, elülteti az ellenfél bensőségében. Ott fejt ki aztán bénító, cselekvésgátló hatását, mint valami titkos betegség, mint valami drog.

Ilyennek tekintetem én az erkölcsöt általában, az aszketikus keresztény valláserkölcsöt pedig különösképpen. Egyéni fejlődésemben annak rendje és módja szerint megismétlem a filogenetikusat, ráléptem az útra, amelyet a felvilágosodás óta Európa is megtett. Megszabadultam hagyományos értékrendemtől, szabadá váltam magától az értékfogalomtól: emancipálódtam.

Úgyhogy amikor hozzáférhettem végre Szabó Lőrinc költészetéhez, mosolygó egyetértéssel olvastam például az ilyen sorokat:

Mért bűn? Ki örült tette azzá?

Mármint a szabad szerelmet. De ezenkívül is, hogyhogy bűn, miféle bűn, mi az, hogy bűn egyáltalán? Egy középiskolás dolgozatomban kedves tanárom, s talán az egész tantestület megbotránkozására, azt fejtegettem, hogy a *Bánk bán* valódi hőse nem Bánk, még csak nem is Petur vagy Tiborc, ahogy akkoriban tanították. Hanem Biberach, a lézengő ritter, aki a dráma belső világában egyedül függetlenítette magát a konvencionális erkölcs normáitól, egymaga szabad (emancipált), így válhat aztán a cselekmény bátor és gátlástalan mozgatójává. Mint ahogy a Hamlet igazi hőse sem maga az erkölcsileg sokszorosán gátolt királyfi, hanem igenis Claudius, a testvérgyilkos bitorló, aki gátlások nélkül cselekszik, s ezzel új (drámai) szituációt teremt a világban.

Hős az, aki a világot mozgásba hozza. Hősök az intrikusok. Hi-

szen ha jobban meggondolom, van ebben némi gyötrelmes igazság; modern korunk nagy vívmányából (az emancipációból) legalábbis éppen ilyesmi következik. Hogy úgy mondjam, ez az erkölcsi felszabadulás végső és szükségszerű konklúziója. Ha nincsen erkölcs, akkor semmi sem tilos, minden szabad. Akkor érvénybe lép a természeti törvény. Akkor az az eszményi ember, aki jobban megállja helyét a hatalmi harcban, aki közvetlenebbül hat a világra, hatékonyabban érvényesíti magát. Nietzschének lett igaza: hős az, aki úrrá tud lenni mások fölött.

Az emancipáció vezetett erre az elgondolásra, az emancipáció, nem egyéb. Ugyanaz az emancipáció, amelyet Rousseau-tól kezdve a modern kor legjobbjai annyi tehetséggel és jellemerővel, úgy van: annyi erkölcsi bátorsággal hirdettek. Ugyanaz, amelyet a „haladás” biztos zálogaként vívtak ki, s nyújtottak át ajándékkul az emberiségnek. Mint én magam kamaszkoromban: ujjongó örömmel fedezték fel rendre az erkölcs történelmiségét – tehát relativitását –, tehát objektív érvénytelenségét, s fosztottak meg ezzel cselekvésünk legfontosabb humánus szabályozójától, mondhatni lelkiismeretünkől.

No persze, tudom én jól, hogy mindez kezdetben és tulajdonképpen a keresztény Európa legfélelmeesebb hatalmi formációja, a római egyház ellen irányult. Ideológiájában akarták megtörni a szervezetet. De miközben sikerrel törögették ideológiáját, azt is sikerült megtörniük benne, ami nem sajtáságosan csak az övé volt, amit a kereszténység is csak örökölt valahonnét, amit az emberi kultúra őshagyományából vett át és őrzött tovább. Közöséges szóképpel élve: emancipációnk a fürdővízzel együtt kiöntötte a gyermeket is. Eredetileg csak a vallást (a feudális egyházat) kívánta eltörölni, s végeredményben erkölcsi köztudatunkat törölte el.

Olyasmit persze csak a legelvetemültebb kalandorok hirdettek nyíltan, hogy ölj, ha utadat állják, vedd el, amit kívánsz. Az efféle konzekvens emancipált magatartások mára már eléggé lelepleződtek (úgy látszik, azért Hitler is jó volt valamire). De például azt a másik parancsot, hogy „ne paráználkodj”, még ma is nehezen lehetne komolyan venni anélkül, hogy a legelmaradottabb obszkurantizmus vádját vonná magára az ember. Pedig lázadó

kamaszkorom múltán, több évtizednyi olvasás és töprengés után, valamiféle új lázadóként éppen azt állítanám, hogy ez a parancs sem az aszketikus krisztusi erkölcs specifikuma, ezt sem a keresztény vallás termelte ki, de még csak nem is a patriarchális zsidó közösség, amelyből a kereszténység egykor leszármazott. Az emberiség őshagyományának része ez is. Nagyon régen (nemcsak Krisztus, hanem már Mózes előtt) keletkezett; azóta ismerjük, tudjuk; szerves és elidegeníthetetlen része az emberi kultúra értékrendjének. „Légy tiszta” – egyike azoknak az ősparancsoknak, amiket emancipációnknak a fürdővízzel együtt sikerült kiöntenie. Amíg erkölcsről beszélünk, úgy vélem, erről sem hallgathatunk.

Témánk tehát a tisztaság, a szüzesség, az ártatlanság mint emberi érték. Azért ez, mert ennek a védelme látszik a legnehezebbnek. A szabad szerelemnek világméretű propagandája, kitűnő s meglehetősen őszinte presztízse van, csaknem mindenütt elfogadták már, jobb társaságban nem is illik beszélni róla, mert régóta közhelynek számít. A tisztaság parancsa viszont régóta avultnak, meghaladottnak! Hithű, sőt ókonzervatív katolikus paptanár, a valláserkölcs bajnoka – hová fokozzam? –, Tóth Tihamér legyen a talpán, aki még kiáll mellette. Mert csakugyan, miféle célszerűség indokolhatná? Ha már az emberi természet olyanná alakult, hogy nemcsak tavasszal vagy ősszel, hanem mindenkor és csaknem mindenkivel képes a szerelemre (akár a majmok), miért ne elégíthetné ki bármikor, bárkivel természetes vágyát, ami ebből a biológiai adottságból fakad? A természetes vágyak nem arra valók, hogy elfojtsák őket. Az elfojtott ösztönből neurózisok származnak, devianciák, pszichózisok. A kivívott s még kivívandó emberi szabadsághoz igenis hozzátartozik, hogy ellenálljon a nemi frusztrációnak, hogy minden kínálkozó örömforrásból untig mérítsen – mihelyt senkinek sem árt vele. Régi korokban (mondjuk a rendi társadalom idején), amikor nagyon fontos volt a leszármazás, még csak indokolni lehetett valamiképpen a szerelem normatív korlátozását. Minden apa már biológiailag is érdekelt volt abban, hogy társadalmi helyzetét, nevét, vagyonát a saját utódja örökölje – mondhatni az emberközösség stabilitása múlott a dolgon. Mára azonban ez a szempont jócskán háttérbe szorult, azonkívül a modern farmakológia vívmányai folytán a szerelemnek

sincs meg már az a hátulütője, hogy betöltse rendeltetését. A szerelem történetileg kialakult erkölcsét ma már sem társadalmi, sem biológiai szempont nem indokolja. Kézenfekvő tehát, hogy a tisztaság eszményének is ki kellett hullnia értékrendünkéből, amelyet az emancipáció már amúgy is (egészeben is) anakronizmusként kompromittált.

Az okfejtés hibátlan és racionális. Ezzel szemben olvastam valamikor, s most újraolvastam egy régi mesét, egy őskori mítoszt, az emberfaj legrégebb fennmaradt történetét, amely egészen más szempontból ítéli meg a dolgot. Nem eredetiben olvastam persze – az egész világon csak igen kevés szakértő akad, aki eredetiben hozzáférhetne –, mert apróra töredezett agyagtáblákon maradt fenn, és hettita, óbabiloni meg újasszír nyelven kell tudnia annak, aki kíváncsi rá. Nem eredetiben ismerem, mondom, hanem fordításban,* nem is teljességében, csak afféle kompilációban, amely különböző variánsokból szerkeszti össze a történetet, valamiféle strukturális egészét alkotva meg, abban az értelemben, ahogy például Lévi-Strauss is rekonstruálta a mesék és mítoszok fenotípusát.

A mese, amelyről szó van, minden kétséget kizáróan sumer eredetű, a világ legelső magaskultúrája termelte ki, nem is jól mondom: az jegyezte le, őrizte meg, mert keletkezése alighanem még a sumer magaskultúráét is megelőzte – nyilván az ősidők homályából ered. A mű, amelyben fennmaradt, a világ első epója: a *Gilgames-eposz*. Ezt olvastam én most újra harmadszor-negyedszer is, ebben csodálkoztam rá újból az egyetemes irodalom egyik legkülönösebb figurájára, Enkidura.

Ki ez az Enkidu, mi a helyzet vele?

Enkidu: a vadember.

Ahol legelőször megpillantjuk, az mondhatni maga a Paradicsomkert. Kies patakpart fákkal, fűzekkel, homokpadokkal – az itatónál állatnyomok. Ide járnak le inni a vadállatok az egész vidékről (a hegységből meg a sztyepről), s éppen ezért a környékbeli fiatal vadászember is itt helyezi el hurkait, csapdáit, ássa meg vermeit, mivelhogy itt a legnagyobb a várható zsákmány kon-

* Rákos Sándor fordítása (Magyar Helikon, 1960). Ha ő netán torzította valahol a szöveget – én is torzítva idézem.

centrációja. Egy idő múltán azonban sehogy sem sikerül már a vadászat. Valaki felszedi a hurkokat, tönkreteszi a csapdákat, a vermeteket betemeti, sőt az itatóhoz vonuló állatokat is messzire letereli a leshely közeléből.

A fiatal vadász végül megpillantja a tettest.

Hatalmas, köpcös, vastag csontozatú emberi lény; tetőtől talpig bozontos szőrzet borítja, nyíratlan haja dúsan omlik vállára, akár az asszonyoké. „A hegység szülötte, a pusztaság neveltje” ő, – a hegyi ember, a „yeti”, ahogy ma mondanánk.

Együtt jár le a patakra, együtt hajlik a vízre a vadállatokkal (miközben „a víz eleven nyüzsgésével telik szíve az itatónál”), s aztán felüdvülve velük együtt tér vissza az erdőbe vagy a sztyeppre.

És ami a legmegrendítőbb: a vadállatok nem félnek tőle.

Nem félnek, sőt szívesen látják, vele tartanak, készséggel engedelmeskednek neki, hiszen pontosan úgy él, ahogy ők („füvet eszik, mint a gazellák, gyökéren él, bogyón, gyümölcsön”), minél fogva sohasem árt, hanem mindig csak használ, pártjukat fogja, mondhatni közülük való: alig nőtt még ki, jóformán ki sem nőtt még az állati sorból.

Van nekünk egy nagy karriert befutott jelképünk, a keresztény-európai kultúra legrokonszenvesebb szimbóluma, a „jó pásztor” – ez jut eszünkbe Enkiduról. Szarvasok, gazellák pásztora, vízre tereli, elhajtja onnét a nyáját; tönkreteszi a vadváltókra kirakott csapdákat, s legvégül, amikor óhatatlanul szembe találja magát a zsákmányát féltő vadászemberrel, arra is ráijeszt: nem bántja ugyan, de térdén töri össze a kezéből kicsavart dárdát. Egyszer a „jó pásztor” mellett még József Attila kedves, játékos ötlete, a „vadakat terelő juhász” is óhatatlanul eszünkbe jut Enkiduról.

De aki a leginkább eszünkbe jut róla, az minden bizonnyal Ádám, a legelső ember.

Ádám a Paradicsomban, jó barátságban a vadállatokkal; úgy van: a bozontos, tudatlan, ártatlan Ádám, a teremtés hatodik napján, még Éva megjelenése előtt.

A Paradicsomkertet általában fajunk ősi fészkének, a keletkezés színterének szokás tekinteni, bölcsőhelynek, ahonnét az emberfaj szétrajzolt a Föld egész felületére. Úgy tartják az értelmezők, hogy egy ilyen őshaza emlékét őrzi a mítosz – mintha bizony

eldöntött tény volna, hogy az emberfaj a Föld egyetlen pontján (valahol Közép-Ázsiában) alakult ki. Nem értek egyet az értelmezéssel, azt hiszem, a Paradicsomot más dimenzióban kell lokalizálni. Nem térben, hanem inkább időben, de még inkább a lélek bensőségében. Legszebb, legősibb ábrándunk ez, visszakívánczolásunk az ember előtti létbe, az állati ártatlanságba, abba az állapotba, amikor nem voltunk még emberien meghasonlottak, s így igazán otthon érezhettük magunkat a Földön.

Nos, Enkidu-Ádám ebben az idők mélyén tenyésző Paradicsomban került szembe a zsákmányát féltő fiatal vadászemberrel. Nem írom le a jelenetet, hiszen az elkeseredett ifjú vadász panaszánál úgysem fogalmazhatnék szemléletesebben:

*Atyám, láttam a hegyi embert. Mint oroszlán, olyan hatalmas.
Erős, mint Anu, s veszedelmes, mint az ég tüze, ha lelobban.
Iramodik, mint gyors gazellák, szikláról sziklára szökellve,
napkeltekor szarvasbikákkal hajlik vízre az itatónál.
Lesben álltam a fák mögött, és leshelyemről nyájára csaptam:
első, másod s harmadik reggel szándékosan kitért előlem.
Negyednapon végre fölgerjedt, dárdámat térdén összetörte,
hurkaimat, miket a völgyben vettem ki, mind elszaggatta, (...)
Elterelte négy lábú népét, a föld nyüzsgését elterelte,
nem engedi, hogy egyet is bár közülük fegyverrel megöljek!*

A jó pásztor, a vadakat terelő juhász (az előember) ily módon kerül baljós, konfliktusos kapcsolatba a „kerten” kívüli szférával, az emberi társadalommal. Más zoomorf mítoszok, például a *Cantata profana* alapkonfliktusára emlékeztet valamiképpen a helyzet, annál inkább, mert a társadalmiasult világ legelső reflexe itt is a vadember megszelídítése, beolvasztása, mondhatni szocializálása. A szarvasokká változott fiúkat apjuk, az öreg apó próbálja visszacsalogatni az emberi létbe. Enkidut sokkal furfangosabb eszközzel – és sokkal sikeresebben – civilizálják.

Tudniillik asszonyt küldenek érte.

Nem Évát persze (ezt a nevet a *Gilgames-eposz* nem ismeri), hanem Istár szerelemistennő papnőjét, egy mesterségéhez jól értő templomi szajhát. Annyira mindegy, kicsoda, annyira nincsen

személyisége, hogy neve sincs.* Valaki, akárki ő, akinek nem értesülünk semmi más tulajdonságáról, csak arról, hogy nő, és tetszeni, csábítani képes.

Az esemény előzménye az, hogy a tapasztalatlan ifjú vadász beszámol apjának sikertelen vadászatáról, s annak okáról, a nyáját védelmező Enkiduról (ezt a továbbiakban többször is elismélt panaszt idéztem én az előbb), mire tapasztalt apja azonnal elküldi őt segítségért Uruk várába, Uruk urához, Gilgameshez. Tapasztaltságában azt is rögtön megmondja, mi a teendő:

Mondd el neki, hogyan s mi történt, s kérj a templomból egy leányzót; azt a leányzót hozd magaddal – bűbája nagy hasznunkra léssen! Mikor a csorda Enkiduval az itató vizébe gázol, megoldja övét a leányzó, s úgy tesz, hogy Enkidunak tessék; kibontja magát a leányzó, vállig, csípőig, combig, térdig, s úgy tesz, hogy Enkidunak tessék, hogy Enkidu vére zubogjon! Enkidu majd összeforr véle, megismeri a nő szerelmét, s azután már nem ura többé az ártatlan föld erejének: megútálja tulajdon testét, s nyája is menekül előle!

És ez szóról szóra így teljesedik be.

A fiatal vadász elismétli panaszát a várbeli magaskultúra urának, Gilgamesnek; segítséget kér; Gilgames melléje adja a templo mi szajhát; három nap és három éjjel, úttalan úton eljutnak ketten az itatóhoz; ott még egy-két napig hiába várakoznak, de a harmadik napon csakugyan megjelenik Enkidu – jószága élén. A vadász utasítására:

* A ninivei akkád szöveg Samhatnak hívja.

*Az örömlány kibontja mellét, szeméremdombját
föltakarja;
Enkidu megkívánja érettségét, testével illeti
közletről.
Félredobja a lány a ruhát: pucéran, reszkető
térddel simulnak össze.
Tanítja a fekete kéjre, a nő ölének gyönyörére...*

Hat napon és hét éjen át tart a beavató nász, a hetedik napon aztán, amikor Enkidu kimerült testtel, megcsömörölt lélekkel végre nyája után néz, kétségbeesetten tapasztalja azt, amit az újasszír szöveg, afféle visszatérő eposzi formulaként, háromszor-négyszer is szükségesnek tart elismételni:

*Hetednapon, megiszonyodván attól, amit
testével művelt,
kiszakad a leány öléből és a csorda nyomába
indul.
Lám, messziről szimatot fognak, elmenekülnek
a gazellák,
tekintetétől fél az állat, a föld jószága elkerüli.
(...)
Úgy érzi, hogy lelke fagyott meg, tagjait rendre
kicserélték;
körbejár s kőfalként keríti a gonosz tudásának
átka.*

Úgy bizony, beavatták, tudatos intrikával elvették ártatlanságát, s ezzel idegenné tették az állatvilágban, hontalanná a természetben – elidegenítették, ahogy ma mondanánk. Szerelmi beavattottsága folytán (amely itt is a „tudás” nevét veszi fel, akár Mózes könyvében), Enkidu-Adám mintegy kicserélődik, emberré válik: kiűzetik a Paradicsomból. Amiből is egyenesen és félreérthetetlenül következik Enkidu mítoszának tulajdonképpeni mondanivalója, fogalmi átírata: a tisztaság pótolhatatlan emberi érték.

Értsük meg egymást: nem a Bibliából, nem az aszketikus keresztény valláserkölcsből idéztem mindezt, nem Tóth Tihamér-

ból. Hanem az emberfaj legrégebb fennmaradt dokumentumából. Úgy látszik, ősidők óta sejtjük, hogy aki feladja tisztaságát, ezzel a „föld ártatlan erejétől” fosztja meg magamagát. Úgy látszik, valamiképpen már a kezdet kezdetén tudtuk, hogy tisztaságunkban eredendő erőt és értéket birtokolunk, feladásával viszont valami pótolhatatlant veszítünk el: otthonosságunkat a világegészenben.

Az ártatlanság eszerint: otthonosság a világegészenben.

Hiszem, ha akarom.

Amiért eleink az ősmítoszok keletkezése idején így látták, azért még lehet másképpen is. Enkidu mítosza persze nagyon régi, de tanítása azért még lehet korhoz kötött. Hogy Enkidutól ártatlan állapotában nem félnek a vadállatok, nemi beavatása után már félnek – ez lehet igen szép költői fordulat, de igazságtartamát semmi sem bizonyítja.

Mindenesetre nagyon meggondolkoztató, hogy a másik nagy ősmítosz, Ádám mítosza, szó szerint ugyanezt mondja. Megérkezik Éva a Paradicsomba, vele együtt megjelenik a nemiség: az első emberpár eszik a „tudás” fájáról (elveszti ártatlanságát), s ezzel máris kiűzetett a Paradicsomból.*

A Paradicsomból való kiűzetés nyilvánvalóan az embersors vállalását, a halandóságot jelenti. Nos, ugyanez történik Enkiduval: a beavatáskor (az örömlány öléből) végső soron ő is halált szerez be. „Tudásáért”, tisztasága feladásáért Ádám és Enkidu egyaránt halállal lakol – vajon nem fordítható ez fogalmilag úgy, hogy ártatlanságunk elvesztéséért mindnyájan halállal lakolunk meg?

De hiszen a szűz is halandó.

Csak talán nincs ennek tudatában.

Tényleg: az a bizonyos otthonosság a világegészenben, amely Enkidu mítosza szerint a szüzesség szinonimája, vajon nem abban áll-e, hogy az ártatlan híjával van a halál eleven tudatának? Van-e példa, van-e tanúság arra, hogy normális gyermeket komolyan

* A két nagy alapmítoszban, lényegbevágó hasonlóságok mellett, fontos eltérések is vannak. Ádám és Éva például előre tudja, hogy cselekedetük tilalom alá esik. Enkidu nem tudja ezt. Ádám mítosza szerint az erkölcs kívülről van az embernek megparancsolva (metafizikai származtatás), Enkidu mítosza az erkölcsöt immanens úton, magából az emberi létből vezeti le. Ezért az utóbbi az érdekesebb.

foglalkoztatott volna halandósága? Én életem igen régi élményeire is visszaemlékszem, de nem tudok beszámolni ilyesmiről.

Az ártatlanság eszerint a halál tudásának hiánya. Haláltudatunk az ártatlanság feladásából következik. Miért? Talán azért, mert a szerelmi élmény: halálélmény és haláltapasztalat – miközben persze életélmény és élettapasztalat is.

Minden efféle fogalmi bizonytalanság feloldásának meggyőződésem szerint az az útja, hogy egy fokkal magasabb absztrakciós szintre emeljük az értelmezést. Magasabb absztrakciós szinten a két nagy mítosz értelme így foglalható össze: a nemiség megjelenésével a halál szférájába lép a halandó. De hiszen ez csakugyan így van. Tényleg, csakis a kétnemű, párosodással szaporodó élőlények szenvednek szükségképp egyéni halált. Az amőba sohasem hal meg: szerelem és halál egy és ugyanaz a dolog. Még inkább világossá lesz Enkidu sorsának ilyenfajta értelmezése, ha Siegfried történetével is összevetjük. Siegfried szintén az erdőből (egyfajta Paradicsomból) jön elő, s legfőbb jellemvonása, hogy nem ismer félelmet.* Milyen érdekes: Enkidutól az állatok nem félnek, Siegfried viszont maga nem fél – az ártatlansághoz, úgy látszik, valamiképpen a félelem hiánya társítható. Hanem aztán kibontja páncéljából az alvó Brünnhildet, s azonnal megretten a szíve. Mitől retten meg? Kézenfekvő, hogy a szerelem s a szerelemben a halál sejtelve rendíti meg. Ahogy az ártatlansághoz a félelem hiánya, éppúgy a szerelemhez a félelem képzete társul** - márpedig mi mástól félünk igazán mi, halandók, mint épp a haláltól? Ádám, Enkidu, Siegfried ugyanaz a személy; együtt, egymást alátámasztva, mintegy magyarázva sugallják: a tisztaság azért a legfontosabb emberi érték, mert az ártatlan nem fél, tőle nem félnek, ő otthon van a világban. *Az ártatlan ember az önmagát nemzedékenként reprodukáló halál szféráján mintegy kívül esik.*

Enkidu ártatlansága feladásával mindenestre idegenné válik a természetben – most már sejtjük, miért. Itt érkezünk el történetének talán legfontosabb mozzanatához, ahhoz a ponthoz,

* Én itt a mítosz Wagner-féle variánsát emlegetem; a nibelungi változat ilyen szempontból nem releváns.

** *O Mutter! Mutter! dein müthiges Kind! Im Schrafe liegt eine Frau: –/ die hat ihn das Fürchten gelehrt!*

ahonnét kezdve a mítosz már a következmények felől érvel: cselekményesen mutatja be, hová vezet az, ha valaki feladja ártatlanságát.

A megcsömörölt lelkű előember a hetedik napon tehát nyája után néz, s kétségbeesve tapasztalja, hogy nincsen már nyája, az állatok félnek már tőle. Idegenné vált a világban: nemi beavatása folytán az állati sorból emberi sorba jutott. Akkor hát mit tegyen, hová forduljon, hiszen hontalanul aligha tudna megélni a földön.

*Visszasompolyog s a leányzó lábához bújik
nyöszörögve.
Az meg – cirógatja, becézi, ily szavakat súgva
fülébe:
„Szép vagy, Enkidu, istenekkel vetélkedik tested
erőben;
kár volna e hegyi bozótban elkallódnod, vadak
csapásán!”*

Enkidu beismeri vereségét, s a meghódolás ősi mozdulatával búvik a leányhoz, mintha csak azt mondaná: most már nincs kívüled senkim. A leányzó pedig, intrikusi feladatához híven, a csábítás intenzív ostromának veti őt alá: körmönfont eszközökkel, a hízélgés és kecségtetés azóta is használt praktikáival hívja őt Uruk várába, az emberek közé. Enkidu – nos, mi egyebet tehetne Enkidu, mint hogy engedjen unszolásának? Aki a természetben idegenné lett, annak már csak az emberi világ marad. Nem bánom, mondja (mintha bizony más választása is volna):

*Nem bánom, no, vigyél magaddal ama városba
s amaz Istár
tisztá házának pitvarába s a szent hajlék
átellenében
az erősfalú palotába, hol Gilgames, a
győzhetetlen,
kemény kézzel tartva a gyeplőt, uralkodik
görnyedő népén!*

Enkidura a továbbiakban még a legcsodálatosabb, legmélyebb értelmű kalandok várnak, de története a mi szempontunkból itt befejeződik. A leányzó csakugyan elviszi őt a társadalomba, magasan fejlett földműves civilizációba, Uruk várába, ahol csakugyan Gilgames alattvalója (noha közben barátja is) lesz.

Mi az értelme ezeknek a fejleményeknek, hogyan lehetne lefordítani őket fogalmilag? A legelső gondolat, ami eszünkbe jut, mindenesetre az, hogy ártatlansága elvesztésével Enkidu tulajdonképpen függetlenségét veszíti el. Nem marad egyéb kiútja: szocializálnia kell. Az ártatlan elég magának; léte nem függő, máséhoz nem kötött, mondhatni magába zárt lét. A nemiség viszont lényege szerint másba-vetettség és másra-utaltság, a magába-zártság feladása, annak gyakorlati elismerése, hogy egymagában nem elegendő magának az ember: csak a másikkal együtt válik egészsé, akár a kagyló két héja. Mihelyt elveszti ártatlanságát, csábíthatóvá válik az ember. A nemi beavatás így a szocializálás első lépcsőfokának látszik, eszköznek, amellyel az emberi világ magába olvasztja, mintegy emberré avatja az embert.

A szocializálás első lépcsője tehát a párkapcsolat.

Páratlanul érdekes mindaz, amit a *Gilgames-eposz* a szocializálásnak erről az útjáról-módjáról tud és megjelenít. A természetben való ártatlan otthonosság feladása ugyanis függővé, kiszolgáltatottá teszi az embert. Kiszolgáltatottá, becsaphatóvá, ballekké – egészen pontos és korszerű kifejezéssel: manipulálhatóvá. Tényleg, a megrontott Enkidut ezentúl nemcsak az örömlány, hanem kivétel nélkül mindenki, némi küzdelem után maga Uruk zsarnoka, Gilgames is kedvére manipulálja: saját céljaira, eszközként használja fel. A szocializálás lényege az, hogy független lényből „kezessé”, autonóm személyiségből „eszközzé” teszi az embert.

Hibátlanul következetes, hihetetlenül jelentésgazdag logikai sor ez, hadd ismétlem meg:

Aki elveszti ártatlanságát, az hontalanná lesz a természetben (a haláltudat szférájába kerül).

Aki hontalan a természetben, az emberileg már függő.

Aki függő, az csábítható.

Aki csábítható, az manipulálható, természetesen.

Így áll elő a manipulált ember, a „kezes”, „civilizált” ember, aki már csak tárgy, már csak eszköz mások kezében.

A logikai sor rövidre zárva a következő: az ártatlanság elvesztése végső soron alattvalóvá teszi az embert. Megfosztja szabadságától, rabbá teszi. Ez, mondjuk, még nem evidens, nyugodtan kétségbe lehetne vonni, de hát nem is ez itt a fontos, hanem a gondolat reciprokja, mondhatnám visszája, amelyet kétségbe vonni már alig lehet. Röviden: az ártatlan ember nem csábítható, nem függő, nem manipulálható. A tiszta ember nem tárgy, nem eszköz, nem alkalmas alattvalónak. Az ártatlan ember szabad!*

Értsük meg egymást, nem én állítom mindezt, Enkidu mítosza mondja. Még csak nem is mondja: jelenti. Valami nagyon hasonlót mond és jelent Ádám mítosza is.

A bűnbe esett emberpár főbüntetése persze itt is a halál, de előbb még mellékbüntetéseket is el kell szenvedniük. Íme a szankciók, sorrendben, ahogy az Úr kiszabja őket: „Az asszonynak (...) mondá: Megsokasítom gyötrelmeidet és foganásaidat; fájdalommal szülsz gyermekeket, és a férjnek hatalma alatt leszesz...” Így bűnhődik Éva a nemiségért. „Ádámnak pedig mondá: (...) átkozott a föld a te munkádban (...) Orcád veritékével eszed a kenyeret, míglen visszatérsz a földbe, melyből vétettél...”**

Látható, az Úr Ádámot (a halálon kívül) munkára ítéli, ami nem azonos ugyan Enkidu büntetésével, de ahhoz nagyon hasonló. Ádámot munkára ítéli a nemiség, Enkidut alattvalói sorba juttatja, ami tulajdonképpen szintén munkát jelent (munkát és szolgálatot), ahogy az eposz további cselekménye során valóban ki is derül.

Mondhatni Ádám járt jobban. A hatalmi alávetettség, ami a szocializálódott Enkidut Urukban várja, itt nem Ádámnak, hanem szegény Évának jut ki – családi keretben. De kijut, de vaskövetkezetességgel bekövetkezik, ezt a két mítosz egyformán és teljes bizonyossággal tudja. Enkidu életkalandjával itt nem Ádám, hanem Éva életkalandja rokon: a nemiség folytán mindkettőjük-

* Szabadságon itt és mindenütt a továbbiakban a szociális függőség hiányát értem.

** Káldi György fordítása.

ből alattvaló lesz. A párkapcsolatból szocializálódás, a szocializálódásból alávetettség következik, úgy látszik, ez törvényszerű. Enkidu, Ádám és Éva – ők a bűnbeesettek, akiknek a mítoszok társadalmi talajától függően különböző lehet ugyan a további sor-suk, de ártatlanságukkal együtt tulajdonképpen mindhárman szabadságukat veszítik el. Amiből – most már a következmények felől nézve – ugyanaz a tanítás olvasható ki, amit az előbb a helyzetanalízis során már leszögeztünk: a tisztaság pótolhatatlan emberi érték.

Azért érték és eszmény a tisztaság, mert az ártatlan ember nem függő, nem csábítható, nem manipulálható, nem büntudatos, nem zsarolható (és így tovább: nem és nem a végtelenségig) – egyszóval elegendő magának, szabad és magába zárt. Aki tiszta, az kívül esik a félelem, a halál, az erkölcs szféráján. Otthon van a világban, akár az állat vagy a gyermek.

Kívül esik az erkölcs szféráján – azt hiszem, ez itt a lényeg. Azt gondolná az ember, hogy egy cselekedet, amilyen például a szüzesség feladása, csak akkor számíthat bűnnek, ha valamiféle tilalom alá esik, és elkövetője tudja is ezt, szóval ha az embernek már erkölce van. Úgy látszik, éppen fordítva áll a dolog. Nem az erkölcs szüli a bűnt, hanem a bűn az erkölcsöt: amit Dosztojevszkij olyan jól tudott, azt úgy látszik, a mítosz is mindenkor tudta. Raszkolnyikov, az abszolút racionális, erkölcs nélküli ember, gyilkosság által válik erkölcsi lényé. A mítosz magányosnak tételezett előembere is csak akkor válik emberré (tudatos erkölcsi lényé), amikor már bűnbe esett és szocializálódott. Tényleg, tudjuk is azt, hogy az emberré válás folyamata eleve közösségi keretben (hordában, klánban) ment végbe – az emberfaj differentia specificája, a tudat, már szociális keretek között alakult ki, egyszerre, egy időben a bűnbeeséssel.

Amiből is logikusan következik, hogy az erkölcs a tudatos lét logikus következménye. Akkor válunk erkölcsi lényekké (emberekké), amikor egyébként közömbös cselekedeteinkben felismerjük a bűnmozzanatot.

A nemiségben, ebben az objektíven közömbös, az állatvilágból örökölt adottságban bűnmozzanatot ismerni fel – hogy lehetséges ez egyáltalán? Csakis a következmények felől nézve, csakis úgy,

ha szemügyre vesszük, mivel jár szükségképp az egyéni sorsra. Nos, ahogy a két nagy mítoszból láttuk, haláltudattal jár, függéssel, személyes szocializálódással, hatalmi alávetettséggel. Azzal, hogy bekapcsolódunk a közös emberi nyomorúságba. És így elmondhatjuk: a bűn tudata „bűnt” generál, a bűn erkölcsöt generál, az erkölcs megint büntudatot. Bűnünk a büntudat tulajdonképpen. Mind e paradox bonyodalomnak gyökérzetét pedig nembeli sajátosságunkban, a tudatos emberi létben, *magában a tudatban* pillanthatjuk meg, aminek lényege nem is egyéb, mint hogy kívülről ítéli meg magamagát.*

Elgondolom, azért milyen különös, milyen példátlanul érdekes eszmény is ez a szüzességeszmény! Hiszen láttuk: tulajdonképpen a bűn az, ami az embert az erkölcsi szférába vonja – itt pedig egy olyan erkölcsi eszményre bukkanunk, amely éppen attól óvna meg eleve az embert, hogy bűnössé váljék. Mintha valamiféle ellentmondás feszülne itt, mintha az erkölcs ezúttal valamiképpen önmaga ellen fordulna.

Csakugyan: egy olyan eszményre bukkantunk, amely az erkölcs ellen dolgozik – miközben maga is erkölcs. A tisztaság: az erkölcsi világ önfelszámolási kísérlete a büntelenségben; az a páratlanul különös erkölcsi eszmény, amely épp az erkölcs köréből igyekszik kivonni az embert. Elejét próbálja venni, hogy egyáltalán oda juthasson. Erkölcsösnek lenni, úgy látszik, nem jó. Erkölcsösnek lenni annyi, mint bűnösnek lenni, sőt annyi, mint embernek lenni. Embernek lenni, úgy látszik, nem jó. Ártatlannak, ember előtti embernek, gyermeknek, állatnak jó lenni! A tisztaság eszménye oly módon venné elejét a bűnnek, hogy már beavatásunknak (ember voltunknak) is elejét venné. „Bűnünk a büntudat tulajdonképpen” – írtam le az előbb. Nos, a tisztaság eszménye (a hatalmi alávetettségen kívül) épp ettől óvna meg minket: büntudatunktól. Radikálisan elejét venné minden lehetséges bűnnek: magának az erkölcsi világnak, sőt magának az emberi létnek. Élet és halál reprodukálásának, mondjuk ki nyíltan: *a szaporodásnak* venné elejét. Vajon csalódom-e, amikor megismétlem: mindebben

* Hogy miképpen következik a tudatos létből szükségszerűen erkölcs, annak megtárgyalása túlságosan messze vezetne. Ez itt csak kulcsmondata a levezetésnek.

az embernek (a tudattal rendelkező állatnak) eredendő meghasonlása jut kifejezésre?

Az ártatlan ember az erkölcsön kívül esik, semmi köze efféle paradox bonyodalmakhoz. A bűnbeesett azonban mindvégig a halál, a haláltudat, az erkölcs szférájában gyötrődik, onnét kívánczik vissza a Paradicsomba, s viaskodik „a másikkal”, bűntársával, hajdani beavatójával, akit megrontójának, sőt rabságba vetőjének is érez. Talán az egész irodalomnak – Shakespeare-t, Dosztojevszkijt, Kafkát beleértve –, mondom, az egész nagy világ-irodalomnak nincs még egy olyan megrendítő és mélységes értelmű jelenete, mint amikor Enkidu halálos ágyán, elmondhatatlan kínok között megátkozza a leányzót, akitől a halált annak idején beszerezte. És aztán mégis megáldja, mert hiszen az, amit beszerezett tőle – végeredményben az élete volt.

Élet és halál egybeesése; a halál (s persze, egyúttal az élet) önreprodukálása a szerelemben; a nemiség erkölcsgeneráló, szocializáló, függőségbe, alávetettségbe taszító hatása – íme az emberi tények, amelyeket a nagy mítoszok az eredendő bűn fogalomkörébe vonnak. Mennyire másképp tekinthetünk ebből a perspektívából például Szabó Lőrinc híres sorára, amelynek jogossága, úgy látszott, kikezdhetetlen:

Mért bűn? Ki örült tette azzá?

Mért bűn? Azért, mert halállal, erkölccsel, alávetettséggel, végzettel terhes. Mért eredendő? Azért, mert közös ember voltunkból fakad, de mindannyiunknak egyenként is szembe kell néznünk vele. Ki tette bűnné? Mi tettük, ember voltunk tette: maga a *tudatos emberi lét*. Amely végső soron csakugyan nem más, mint a természet meghasonlása és tudathasadása. Emberi tudatunk tette egyszóval, amelyet kollektív formájában kultúrának is nevezhetünk.

Azt hiszem, itt az ideje visszatérnem a gondolatsorra, amelynek kapcsán Enkidu története egyáltalán eszembe jutott.

Történelmi jelenkorunk a felvilágosodás óta elméletileg úgyszólván egyebet sem tett, mint hogy lépésről lépésre kimutatta hagyományos értékrendünk relativitását, történetiségét, érvénytelen-

ségét. Megszabadított minket erkölcsinktől: emancipált. Az erkölcsi emancipáció egyik legelső és leglátványosabb vívmánya éppen a tisztaság eszményének felszámolása volt: ezt valláserkölcsi babonaként denúciálta, eszményé téve helyette a szabad szerelmet.

Az emancipáció legfontosabb mindenkori érve az erkölcs (és különösképpen a nemi erkölcs) objektív megalapozatlansága. Egész mélylélektani iskola keletkezett, amely tudományosan mutatta ki, milyen neurózisokhoz, pszichózisokhoz, devianciákhoz vezet az ösztönvilág (és különösképpen a nemi ösztön) kulturális eredetű elfojtódása. A tisztaság eszményképe ekképpen nemcsak anakronisztikus babonaként, hanem egyenesen káros vallási rögeszmeként, egyházi manipulációként lepleződött le; nem is akadtak komolyabb védelmezői, mint pápák és Tóth Tihamérok. Primitív védelem volt ez, el kell ismerni, a kinyilatkoztatáson kívül legfeljebb higiéniai érvekhez folyamodott, mint ahogy végső soron a tudomány érvei is higiéniaiak (mentálhigiéniaiak) voltak – mondhatni mindkét fél egészségügyi szempontból ítélte meg a dolgot.

Meg kell állapítani, hogy az erkölcsnek s ezen belül a nemi erkölcsnek a természetben csakugyan semmi sem felel meg, azt tudományosan tényleg nem lehet megalapozni.* Az emberi erkölcs nem a természetben, hanem az emberi tudatban és kultúrában van megalapozva. De ott aztán ténylegesen (mondhatni immanensen) és sziklaszilárdan! Enkidu mítoszával éppen azt próbáltam igazolni, hogy a tisztaság eszménye nem zsidó-keresztény találmány, nem korhoz kötött manipulatív életszabály, és főképpen nem babona. Már a kezdet kezdetén is érvényben volt; szerves és elidegeníthetetlen része mindenkori értékrendünknek.

Mivelhogy magából a „condition humaine”-ből következik.

Ugyanezek az alapmítoszok (Ádám, Enkidu mítosza) ki is fejtik, a maguk cselekményes módszerével alaposan el is magyarázzák, milyen következményekkel jár a tisztaság eszmény feladása. Nem jó semmibe venni a mítoszokat; azok bizony korántsem dajkamesék; az emberfaj sok-sok évezredes töprengése-tapasztalása ölt testet bennük.

* Noha én tulajdonképpen még ezt sem hiszem. Az erkölcs: az egyén humánus önkorlátozása, ami szükségképp hasznos a fajnak. Úgy értem: elősegíti a teljes génállomány fennmaradását.

Nos, amire az ősmítoszok jóslatos formában oly nyomatékosan figyelmeztettek, az azóta háborzongató pontossággal mind be is következett. Hagyományos értékrendünk (s ezen belül a tisztaságeszmény) feladása egyéni létünk szilárdságától, mondhatni erkölcsi csontozatunktól fosztott meg minket. Kiszolgáltatottak lettünk és védtelenek. Mivel szemben? Nos, mindazzal szemben, amit a modern társadalom monstruózus hatalmi manipulációjának nevezhetünk.

Hogy lehet ez? Hiszen azt is mondhatnók, hogy a modern erkölcsi felszabadulás pontosan oda vitt bennünket, ahová a tisztaságeszmény is mindig vinni akart: hajdani, büntelen, ember előtti állapotunkba. Az emancipált ember nem gátolt, nem büntudatos; léte roppant hasonló az áhított állati léthez; az emancipált ember szintén szabad. Az emancipáció eszerint legősibb ábrándjainkat váltotta valóra: visszavitt a Paradicsomba.

Csakhogyan ez nincs így. Nem erkölcs előtti büntelenség ez, hanem már erkölcs utáni; nem ártatlan embert hozott létre, hanem csak erkölcs nélküli embert; az ily módon kivívott szabadság nem úgy békített ki a lelkiismeretünkkel, hogy összhangba hozott vele, hanem hogy megfosztott tőle; nem bűneinktől szabadított meg, csak büntudatunktól; nem a természetben hagyott magunkra, hanem a jól szervezett ipari társadalomban. Az erkölcs: pozitív érték- és eszményrendszer, amely mintegy kitölti az emberi bensőséget, nem nyitva teret semmilyen manipulatív befolyásnak. Az emancipáltság mindennek épp a hiánya, éppen hogy vákuumot hoz létre a bensőségben, ahova minden külső befolyás akadály nélkül behatolhat. Az erkölcsi felszabadulás mintegy kiűritette az embert immanens erkölceitől, hogy helyet csináljon a beáramló hatalmi befolyásoknak.

Röviden szólva: az emancipáció megfosztott minket az ellenállás képességétől, szociális „szabadságunk” egyetlen reális (belső) biztosítékától – és ezt szabadságnak nevezte el! Leépítette kulturális eszményeinket, értékeinket, mindig-volt belső támaszainkat, kicsontolt mintegy, úgyhogy most már alaktalanok vagyunk, puhák és képlékenyek. Enkidu feladta ártatlanságát – Enkiduból alattvaló lett.

Az emancipáció végezte el mindezt, az emancipáció, semmi

egyéb. Felmerül a kérdés: vajon nem épp ez volt a célja? Korunk nagy elméleti vívmánya, az objektív tudományos elfogulatlanság vajon nem éppen arra való volt, hogy megteremtse az apokalipszissé fajuló történelem morális feltételeit? Nos, ha „célja” eredetileg más is lett volna, funkciója már biztosan ez lett. Az emancipáció a modern (ipari) civilizáció kultúraellenes erkölcstana, a kulturálisan felbomlott emberközösség morális kiürülése – nagyon vaknak vagy becsapottnak kell lennie annak, aki ebben még kételkedik.

A tiszta ember otthon van a világegészen, nem bűnös (mert nem büntudatos), nem függő, nem alkalmas alattvalónak. A tiszta ember szabad. Mondhat Friedrich Nietzsche, mondhat Sigmund Freud, beszélhet a többi „nagyon-nagyon szabad szellem”, amit akar: a tisztaság fontos emberi érték.

Mi az erkölcs? A tudatos emberi lét logikus következménye. Annak következménye, hogy az emberi tudat kívülről is képes megítélni magamagát. Hát mégis más? Az emberközösség belső érdekvédelme, a természeti törvény humánus megzabolázása. És még mi egyéb? Az emberi magatartás belülről működő (kulturálisan megalapozott) tudati szabályozója. Honnét fakad? Ember voltunkból. Hiába halt meg az Isten, hiába nincsen már fórum, amely kívülről megparancsolja: az erkölcs magából a tudatos emberi létből, magából az őskultúrából következik, onnét száll örökül mindannyiunkra; azt is mondhatnók: minden emberi lény ismét és önként megfogadja tulajdon színe előtt. Az ember attól ember, hogy tudata, kultúrája, erkölcse van. Akinek nincsen erkölcse, annak semmi sem tilos, annak minden szabad, ahogy Babilon Mihály egykor meg is írta:

*minden vágyad az Isten szava benned,
mutatva, hogy merre rendelte menned.*

Szabad, szabad – mindenekeelőtt és legfőképpen kényére-kedvére odaadni magát bármilyen manipulációnak. Nagy bátorsággal kivívott erkölcsi felszabadulásunk mondhatni a manipuláció számára tett szabaddá minket. Vagy pedig – ezt a variánst sem hagyhatjuk figyelmen kívül – szabaddá tett arra, hogy másokat

rabságba döntsünk. Korunk „drámai hősei”, ahogy a gyakorlatban is látjuk: a minden skrupulus nélkül dominanciára törő Claudiusok, Biberachok, Adolfok; a történelmet újra meg újra mozgásba lendítő lelkiismeretlen bandavezérek és intrikusok. Így hát Nietzsche evidenseknek látszó, aranycsengésű tételei, amelyekért lázadó kamaszkoromban úgy lelkesedtem, történelmileg egytől egyig hamisaknak bizonyultak. Nem az erkölcs a manipuláció igazi eszköze, hanem éppen az erkölcs hiánya. Az erkölcs éppenséggel nem eszköze, hanem egyetlen ellenszere a manipulatív hatalmi stratégiáknak. S kiváltképpen ez az ominózus tisztaságeszmény, amely mindig is a legproblematisabb, mondhatni a legkatolikusabb volt értékrendünkben, úgyhogy felfogni is nehéznek látszott, nemhogy megvédelmezni!

Az emancipáció felszabadított minket belülről, hogy kívülről annál nagyobb rabságba döntsön.

Különös sors mindenesetre, eleve megjövendölt sors, emberi sors. Szegény megrontott, elcsábított, szegény szocializált Enkidu sorsa, akít becsalogattak alattvalónak a Várba, s akiben most már mindnyájan magunkra ismerhetünk.